

VIII. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ: Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ¹

Το ακριβές ύψος της εκκλησιαστικής περιουσίας δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί. Κι αυτό γιατί η Εκκλησία της Ελλάδας αποτελεί έναν πολυπλόκαμο οργανισμό με πλήθος επιμέρους νομικά πρόσωπα, δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, με ξεχωριστή διοίκηση. Εκτός, δηλαδή, από το κεντρικό νομικό πρόσωπο, όπως αναπτύξαμε παραπάνω, υπάρχουν οι μητροπολέις υπό τη διοίκηση και τον έλεγχο του μητροπολίτη, στις οποίες υπάγονται οι ενορίες, οι μονές και τα λοιπά νομικά πρόσωπα που υποστηρίζουν το έργο της και πραγματοποιούν τους επιμέρους στόχους του εκκλησιαστικού μηχανισμού. Η αυτοτέλεια τους έναντι της κεντρικής διοίκησης της Εκκλησίας συνεπάγεται αυτοτέλεια στην περιουσία και τα εισοδήματά τους καθώς και διαφοροποίηση των ελέγχων στη διαχείρισή τους.

Έτοιμπρέπει να διακρίνεται η μοναστηριακή περιουσία (διατηρητέα και θευτοποιητέα²) από την περιουσία των μητροπολέων, των ενοριών και των άλλων εκκλησιαστικών νομικών προσώπων, ενώ πρέπει να γίνει αντίστοιχη διάκριση για την περιουσία και τα εισοδήματα που δεν ανήκουν στο νομικό πρόσωπο της Εκκλησίας της Ελλάδας, αλλά στον Αγιον Όρος, το οποίο υπάγεται οργανωτικά και διοικητικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, την ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης και τις μητροπολέις των Δωδεκανήσων, οι οποίες επίσης ανήκουν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Γι' αυτούς τους οργανισμούς, η αποτελεσματικότητα της κρατικής οικονομικής εποπτείας δεν είναι πάντοτε προφα-

νής, καθώς η εκκλησιαστική φύση τους χρησιμοποιήθηκε ως άλλοθι για την πλημμελή άσκηση του οικονομικού ελέγχου.

Ο Καταστατικός Χάροτης της Εκκλησίας ορίζει³ ότι οι αναγκαίοι πόροι για την επιτέλεση του έργου της Εκκλησίας της Ελλάδας προέρχονται από τρεις πηγές:

- α) από τα εισοδήματα που αποκτά η Εκκλησία από τις δραστηριότητές της,
- β) από τις εκούσιες εισφορές των πιστών της, όπως είναι οι δωρεές και οι κληροδοσίες,
- γ) από την κρατική επιχορήγηση, η οποία καλύπτει, μεταξύ άλλων, τη μισθοδοσία του συνόλου των κληρικών.

Τα σχετικά ζητήματα με τη διαχείριση και την αξιοποίηση των εκκλησιαστικών εισοδημάτων ρυθμίζονται με αποφάσεις της ΔΙΣ, οι οποίες εγκρίνονται από την ΙΣΙ, σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες και τους νόμους του Κράτους. Οι αποφάσεις αυτές δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*⁴. Με τον κανονισμό 100/1998 συστάθηκε η Εκκλησιαστική Κεντρική Υπηρεσία Οικονομικών, η οποία ανέλαβε τη διαχείριση και την αξιοποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας, κινητής και ακίνητης, στη θέση του καταργηθέντος Οργανισμού Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας (ΟΔΕΠ).

Οι πράξεις διαχείρισης των περιουσιακών στοιχείων της Εκκλησίας υπόκεινται στον οικονομικό έλεγχο επιθεωρητών δημόσιων διαχειρίσεων, οι οποίοι ορίζονται με κοινή απόφαση των υπουργών Οικονομικών και Παιδείας. Ο έλεγχος αυτός, όμως, έχει απονήσει στην πράξη.

Παρά τις σχετικές προβλέψεις, η Εκκλησία δεν φαίνεται πρόσθυμη να συναινέσει για τον ενδελεχή έλεγχο των οικονομικών της από το Κράτος. Οι λόγοι δεν είναι πάντοτε προφανείς, αλλά η έλλειψη οργάνωσης και μηχανισμών ουσιαστικού οικονομικού ελέγχου, ακόμα και στο εσωτερικό της, εξηγεί σ' ένα βαθμό τα προβλήματα διαχείρισης του εκκλησιαστικού οργανισμού και την αδυναμία του να αναλάβει εξ ολοκλήρου τις δαπάνες του.

1. Η οικονομική διαχείριση σε επίπεδο ενορίας

Η διοίκηση της ενοριακής περιουσίας έχει ανατεθεί από την Εκκλησία στα κατά τόπους εκκλησιαστικά συμβούλια. Για τον τρόπο σύνθεσής τους κάνει λόγο ο κανονισμός της 8/1979⁵ της ΙΣΙ. Κάθε ενοριακό συμβούλιο αποτελείται από τον εφημέριο του ενοριακού ναού, που είναι και πρόεδρος, και τέσσερις λαϊκούς, τους οποίους διορίζει ο μητροπολίτης ύστερα από πρόταση του Μητροπολιτικού Συμβουλίου. Είναι προφανές ότι βαρύνοντα λόγο για την επιλογή τους έχει ο μητροπολίτης και όχι οι ενορίτες, όπως θα ανέμενε κανές. Η κατ' ουσίαν απαγόρευση συμμετοχής τους στη διοίκηση της ενορίας αποτελεί σημαντικό πρόβλημα, όχι μόνο για την τήρηση των προϋποθέσεων διαφάνειας που απαιτούνται για την οικονομική διαχείριση των εσόδων του ενοριακού ναού, αλλά και για την ενεργό παρουσία τους στα δρώμενα της ενορίας.

Η συμμετοχή των λαϊκών στη διοίκηση της Εκκλησίας απασχόλησε έντονα τους εκκλησιαστικούς κύκλους κατά το παρελθόν. Οι αντιδράσεις της διοικούσας Εκκλησίας⁶ δεν είναι αδικαιολόγητες όταν οι απόπειρες αυτές χρησιμοποιούν τη μέθοδο της επιβολής των κοσμικών προτύπων «εκδημοκρατισμού» της χωρίς να προηγείται ο απαραίτητος διάλογος με αυτήν. Ενδεικτική των παραπάνω όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ήταν η απόπειρα ανατροπής παγιωμένων καταστάσεων, η οποία έγινε το 1987 με τον νόμο Τείτση (1700/1987) και με αφορμή τη ρύθμιση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Ο νόμος εκείνος προέβλεπε ότι η εκλογή των μελών των ενοριακών συμβουλίων θα γινόταν με μυστική ψηφοφορία και από κατάλογο ενοριατών που θα συνέτασσε το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο⁷. Οι λεπτομέρειες θα καθορίζονταν με προεδρικά διατάγματα, τα οποία όμως ουδέποτε εκδόθηκαν. Η μεταρρύθμιση απέτυχε, όχι γιατί οι διατάξεις συνέπεσε να συνοδεύονται με τη ρύθμιση οικονομικών ζητημάτων της Εκκλησίας,

αλλά γιατί αφορούσαν τον περιορισμό της εξουσίας των μητροπολιτών στα θέματα ελέγχου των οικονομικών των ενοριών. Όπως παρατηρείται, «οι εκκλησιαστικοί σύμβουλοι μοιάζουν να έχουν στοιχειώσει πίσω από το παγκάρι, γιατί κανείς δεν επιθυμεί να ταράξει τα λιμνάζοντα ίδατα της οικονομικής διαχείρισης»⁸.

Ο σχετικός κανονισμός της Εκκλησίας⁹ προβλέπει, πάντως, αυξημένα προσόντα για τον διορισμό των επιτρόπων και απαιτεί να τηρείται η αρχή της μη ηθικής αναξιότητας. Ο επίτροπος πρέπει να μην οφείλει χρήματα στον ναό, να μην έχει καταδικαστεί για κακούργημα ή πλημμέλημα από τα αναφερόμενα στον κανονισμό. Είναι αναγκαίο να διαθέτει στοιχειώδη μόρφωση και να μην έχει καταλογιστεί σε βάρος του με δικαστική απόφαση κάποιο ποσό¹⁰. Το αξιώμά του είναι άμισθο και ασυμβίβαστο με το έργο έμμισθου υπαλλήλου του ναού¹¹. Η παραβίαση των διατάξεων για την εμπρόθεσμη υποβολή προϋπολογισμού και απολογισμού του ναού, η μη συμμόρφωσή του στις εντολές του μητροπολίτη και η ανάμειξή του στα καθήκοντα του εφημέριου αποτελούν λόγους απόλυτής του.

Είναι, πάντως, προφανές ότι οι εγγυήσεις αυτές δεν επαρκούν για την τήρηση των κανόνων διαφάνειας που θα έπρεπε να διέπουν τη διαχείριση της Εκκλησίας. Επισημαίνεται ότι για τη διενέργεια οικονομικού ελέγχου από τη Διεύθυνση Οικονομικής Επιθεώρησης της Εκκλησίας απαιτείται άδεια του οικείου μητροπολίτη. Αυτό σημαίνει ότι, τελικά, όλα ανάγονται στην προσωπική του ικανότητα –και διάθεση– να αποτρέψει τυχόν πράξεις κακοδιαχείρισης. Η αξιοπιστία του συστήματος στο επίπεδο της ενορίας εξαρτάται από την ιαλή ή κακή επιλογή των προσώπων που θα διορίσει. Καθώς, όμως, αυτά μεριμνούν για ένα τόσο ευαίσθητο θέμα –τη διαχείριση των χρημάτων που συγκεντρώνει ο ενοριακός ναός–, θα έπρεπε να επιλέγονται με διαδικασίες που θα εξασφαλίζουν τουλάχιστον την εκλογή των ικανότερων.

Για την καταγραφή των εσόδων των ενοριών και της σχετικής αλληλογραφίας τηρούνται, με ευθύνη του εφημέριου, πρωτόκολλο, διαχειριστικά βιβλία, κτηματολόγιο (για την καταγραφή των

κινητών και ακίνητων πραγμάτων) και βιβλίο πρακτικών του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου¹².

Σύμφωνα με τον σχετικό κανονισμό, οι πόροι των ναών¹³ μπορεί να προέρχονται από: α) τις εισπράξεις από την πώληση κεριών, β) τις προσφορές των πιστών για την τέλεση ιεροπραξιών (βαφτίσεις, γάμοι κ.λπ.), γ) τα χρήματα που προσφέρουν οι πιστοί στους δίσκους και στα ειδικά κουτιά κατά τη διάρκεια των λειτουργιών, δ) τους εράνους που οργανώνει η ενορία, ε) τις δωρεές, τις κληροδοσίες και τις κληρονομιές, οι οποίες απαλλάσσονται από κάθε κράτηση, στ) τα εισοδήματα που προέρχονται από την κινητή ή ακίνητη περιουσία του ναού, ζ) τα ποσά που προκύπτουν από την εκποίηση αφιερωμάτων, τα οποία μάλιστα απαλλάσσονται από κάθε κράτηση.

Σημαντική πηγή εσόδων αποτελούν τα χρήματα που προέρχονται από τις ιεροπραξίες. Το ύψος τους καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές δυνατότητες του ναού. Ναοί που διαθέτουν τον κατάλληλο διάκοσμο και βρίσκονται σε προνομιακές περιοχές, έχουν σημαντικά έσοδα. Καθώς, μάλιστα, το ποσό για κάθε ιεροπραξία συνήθως δεν ορίζεται με απόφαση του μητροπολίτη, μπορεί να φτάσει σε αρκετά σημαντικό ύψος, ανάλογα και με τις διευκολύνσεις που ξητούν οι πιστοί. Οι συνεισφορές, πάντως, (πρέπει να) εισπράττονται κατόπιν έκδοσης διπλότυπης απόδειξης, η οποία είναι θεωρημένη από τη μητρόπολη.

Οι ακαθάριστες ετήσιες εισπράξεις δεν παραμένουν στον ναό στο σύνολό τους. Η ενορία καταβάλλει διάφορα ποσά σε τρίτους για την κάλυψη ποικιλών δαπανών, οι οποίες ξεκινούν από την καταβολή ποσοστού για την κάλυψη των δαπανών του Δημοσίου και τη μισθοδοσία των εφημέριων και φτάνουν μέχρι την κάλυψη των εξόδων κίνησης του αιτοκινήτου του μητροπολίτη¹⁴.

Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο είναι υποχρεωμένο να συντάσσει τον προϋπολογισμό των εσόδων και των εξόδων του ναού και να τον υποβάλλει στο οικείο Μητροπολιτικό Συμβούλιο εντός καθορισμένης προθεσμίας¹⁵. Κατά της πράξης αυτής χωρεί προσφυ-

γή εντός δεκαπέντε ημερών από την κοινοποίησή του ενώπιον της ΔΙΣ. Ο μητροπολίτης υποχρεούται, παράλληλα, να ασκήσει έλεγχο νομιμότητας της διαχείρισης των οικονομικών της ενορίας.

Η ευθύνη σύνταξης του απολογισμού, επίσης, έχει δοθεί στο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο¹⁶. Ο απολογισμός συντάσσεται βάσει της έκθεσης διαχείρισης που εκπονεί ο ταμίας του ναού. Η έκθεση πρέπει να συνοδεύεται από τα δικαιολογητικά, από τα οποία προκύπτουν όλες οι εισπράξεις και οι πληρωμές του ναού, καθώς και από πίνακες προκειμένου να διαπιστώνονται τυχόν καθυστερήσεις στην είσπραξή τους. Τα σχετικά έγγραφα υποβάλλονται στο Μητροπολιτικό Συμβούλιο, το οποίο και εγκρίνει ή απορρίπτει τον απολογισμό, ύστερα από εισήγηση του γραμματέα του ή του λογιστή που έχει προσληφθεί από τη μητρόπολη για τον έλεγχο των οικονομικών της. Η δημοσιότητα της οικονομικής διαχείρισης εξασφαλίζεται με τη θυροκόλληση του απολογισμού στον ναό. Κατά του απολογισμού κάθε ενορίτης μπορεί να προσφύγει εντός οκτώ ημερών στο Μητροπολιτικό Συμβούλιο, το οποίο αποφαίνεται και για τη νομιμότητά του¹⁷.

Παράλειψη υποβολής του απολογισμού ή του προϋπολογισμού της ενορίας από τα μέλη του εκκλησιαστικού συμβουλίου συνιστά παράβαση καθήκοντος και τιμωρείται σύμφωνα με τις διατάξεις του Ποινικού Κώδικα. Οι υπεύθυνοι για τη μη υποβολή του προϋπολογισμού απολύνονται χωρίς άλλη διατύπωση από τον μητροπολίτη και χωρίς να προηγηθεί πειθαρχική τιμωρία¹⁸.

Πέραν του απολογισμού και του προϋπολογισμού, κάθε άλλη πράξη της Εκκλησιαστικού Συμβουλίου υπόκειται στον έλεγχο του αντίστοιχου Μητροπολιτικού Συμβουλίου, το οποίο ασκεί έλεγχο όχι μόνο επί της νομιμότητας, αλλά και επί της σκοπιμότητας της διαχείρισης. Έχει, δηλαδή, την αρμοδιότητα να την εγκρίνει, εφόσον συμφωνεί, να την ακυρώσει ή και να την τροποποιήσει. Η εγκριτική πράξη εκδίδεται εντός δύο μηνών από την υποβολή του απολογισμού στο Μητροπολιτικό Συμβούλιο, διαφορετικά θεωρείται εγκεκριμένη και εκτελείται. Κατά της απόφασης

του Συμβουλίου είναι δυνατή προσφυγή για λόγους νομιμότητας στη ΔΙΣ απ' όποιον μπορεί να τεκμηριώσει έννομο συμφέρον.

Οι αποφάσεις του Μητροπολιτικού Συμβουλίου είναι υποχρεωτικές για το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο, το οποίο σε περίπτωση που αρνηθεί την εφαρμογή τους, καλεί τα διαφωνούντα μέλη σε απολογία και μπορεί, εφόσον οι εξηγήσεις δεν κριθούν επαρκείς, να αντικαταστήσει τα απειθαρχα μέλη του με άλλα.

Η σχετικά περιορισμένη δημοσιότητα του απολογισμού και οι ασφυκτικές προθεσμίες για την προσφυγή των ενοριτών για την ακύρωσή του από το Μητροπολιτικό Συμβούλιο, σε συνδυασμό με τον τρόπο διορισμού των μελών των εκκλησιαστικών συμβουλίων, οδηγούν στο αποτέλεσμα η τήρηση των κανόνων διαφάνειας να εξαρτάται από την καλή θέληση και την ακεραιότητα των ελεγκτών και όχι από ένα αξιόπιστο σύστημα ελέγχου.

Η οικονομική ζωή του ενοριακού ναού δεν περιορίζεται μόνο στη συλλογή των εσόδων και στη σύνταξη των σχετικών εγγράφων. Όπως κάθε νομικό πρόσωπο, η ενορία συνάπτει συμβάσεις και διαχειρίζεται τα εξοδά της για την επίτευξη των σκοπών της. Ο τρόπος και οι προϋποθέσεις σύναψης συμβάσεων για την εκπόνηση της περιουσίας της, η ανάληψη εκτέλεσης έργων και η εκμίσθωση των ακινήτων του ναού ρυθμίζονται αναλυτικά από τον κανονισμό «Περί ιερών ναών και ενοριών». Ειδικές διατάξεις υπάρχουν για τη σύσταση ερανικών επιτροπών για την οικονομική στήριξη της ενορίας. Για τη σύστασή τους απαιτείται, και στην περίπτωση αυτή, άδεια από το Μητροπολιτικό Συμβούλιο.

2. Η οικονομική διαχείριση των μητροπόλεων

Η διαχείριση των εισφορών των ιερών ναών και των λοιπών εσόδων που αποκομίζει επησίως η μητρόπολη, διεξάγεται με ευθύνη του οικείου μητροπολίτη σύμφωνα με τις εκάστοτε κανονιστικές πράξεις της ΔΙΣ.

Αριμόδιο για τη σύνταξη του προϋπολογισμού και του απολογισμού είναι το Μητροπολιτικό Συμβούλιο, το οποίο αποτελείται από τον μητροπολίτη ως πρόεδρο, έναν δικαστικό λειτουργό, ο οποίος ορίζεται μαζί με τον αναπληρωτή του από τον οικείο πρόεδρο πρωτοδικών, από τον δημόσιο ταμία, δύο εφημέριους, οι οποίοι ορίζονται με κλήρωση από το σύνολο των εφημέριων της μητρόπολης, και έναν εκκλησιαστικό σύμβουλο, ο οποίος επίσης ορίζεται με κλήρωση από το σύνολο των εκκλησιαστικών συμβούλων.

Για τη διαχείριση της περιουσίας των ενοριών, όπως αναφέρθηκε, λεπτομερείς διατάξεις ορίζουν τις διαδικασίες ελέγχου. Για τη διαχείριση της περιουσίας των μητροπόλεων, όμως, οι εσωτερικοί κανόνες της Εκκλησίας σιωπούν. Η ΙΣΙ δεν έχει εκδώσει, όπως θα έπρεπε, σχετικούς κανονισμούς, οι οποίοι θα διέπουν στο σύνολο της την οικονομική διαχείριση της. Αποτέλεσμα είναι η ύπαρξη ενός καθεστώτος αδιαφάνειας, το οποίο κατά καιρούς δημιουργεί αναταραχές στην εκκλησιαστική ζωή. Οι καταγγελίες και η έρευνα για σφάλματα και παρατυπίες στα οικονομικά των μητροπόλεων δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Η λειτουργία της Οικονομικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδας δεν μπορεί να θεραπεύσει την ανάγκη διαδικασιών ορθολογικού ελέγχου, όπου η τηρηση της νομιμότητας δεν θα εξαρτάται μόνο από την προσωπική ικανότητα του οικείου μητροπολίτη.

3. Η ρύθμιση της μοναστηριακής περιουσίας με τον νόμο 1700/1987 και η καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Το πρόβλημα της ρύθμισης της μοναστηριακής περιουσίας, για την οποία οι μονές δεν διαθέτουν τους απαραίτητους τίτλους ιδιοκτησίας, απασχολεί τις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού Κράτους¹⁹. Η εν γένει

περιουσία της Εκκλησίας αποτελούσε εξαιρετικά ενδιαφέρονσα πρόσοδο για το φτωχό ελληνικό Δημόσιο. Με τα έσοδα από την εκμετάλλευσή της και με σύνηθες πρόσχημα την αξιοποίησή της για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών τής «επίσημης Εκκλησίας», το κράτος μπορούσε να ασκήσει κοινωνική πολιτική και να καλύψει δαπάνες λιγότερο ή περισσότερο σχετικές με τη λειτουργία του εκκλησιαστικού οργανισμού.

Ένα από τα πρώτα μέτρα της Αντιβασιλείας ήταν η διάλυση των περισσότερων μοναστηριών και η δήμευση της περιουσίας τους. Επιδιωκόμενο την εποχή εκείνη δεν ήταν μόνο η αποδυνάμωση των θυλάκων αμφισβήτησης της κεντρικής εξουσίας, αλλά και η «αξιοποίηση» της εγκαταλευμένης περιουσίας των μονών, η οποία κατά την Τουρκοκρατία είχε συντριθεί με αλλεπάλληλες δωρεές, εξαιτίας των αρπακτικών διαθέσεων της οθωμανικής εξουσίας. Η αρχική πρόθεση να διατεθούν τα χρήματα από τη ρευστοποίηση υπέρ του Εκκλησιαστικού Ταμείου, για τους σκοπούς της παιδείας και τη χρηματοδότηση εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων, μεταβλήθηκε πολύ γρήγορα και τα προερχόμενα κονδύλια από τα μοναστηριακά κτήματα συγχωνεύτηκαν με τα άλλα έσοδα του νεοσύστατου Κράτους.

Σημαντικό μέρος της ακίνητης περιουσίας των μονών που απέμεινε διατέθηκε στο Κράτος το 1952. Τότε, υπό την απειλή της διακοπής της μισθοδοσίας των κληρικών από το Κράτος και της αναγκαστικής απάλλοτρίωσης των εκκλησιαστικών γαιών, η Εκκλησία αναγκάστηκε να συμφωνήσει στην παραχώρηση πολλών χιλιάδων στρεμμάτων με βοσκοτόπια και αγροτικές καλλιέργειες²⁰. Με δεδομένο ότι οι αναληφθείσες υποχρεώσεις τόσο του ελληνικού Δημοσίου όσο και της Εκκλησίας δεν υλοποιήθηκαν, το ζήτημα της μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας των μονών αποτέλεσε για χρόνια μόνιμο αντικείμενο διαπραγμάτευσης στον διάλογο για τη ωνθμίση των σχέσεών τους.

Κορυφαία (αλλά όχι καθοριστική όπως αποδείχτηκε) στιγμή για την επίλυση του εν λόγω ζητήματος αποτέλεσε η ψήφιση του

νόμου 1700/1987, «Ρύθμιση θεμάτων εκκλησιαστικής περιουσίας», και η κύρωση με τον νόμο 1811/1988 της «Σύμβασης παραχώρησης στο Δημόσιο της δασικής και αγροτολιβαδικής περιουσίας των ιερών μονών της Εκκλησίας της Ελλάδος»²¹.

Στις 14 Οκτωβρίου 1985 κατατέθηκε στη Βουλή σχέδιο νόμου, με το οποίο η τότε κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιχειρούσε την «αποσαφήνιση και μορφοποίηση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας»²². Η τότε κυβέρνηση επιχείρησε τη ρύθμιση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της εκκλησιαστικής περιουσίας, επικαλούμενη το γεγονός ότι το σύνολο των λειτουργικών δαπανών της Εκκλησίας βάρουν τον κρατικό προϋπολογισμό. Θεωρούσε ειμέσως πλην σαφώς ότι είναι περιττό να διαθέτει η Εκκλησία τόσο μεγάλη περιουσία, αφού η κάλυψη των εξόδων της ήταν εξασφαλισμένη²³. Η παραχώρηση μέρους της ακίνητης περιουσίας της στο Κράτος, η οποία στο μεταξύ είχε καταπατηθεί και απαξιωθεί, καθώς δεν ήταν σε θέση να την εκμεταλλευτεί ορθολογικά και να την προστατεύσει²⁴, λάμβανε τον χαρακτήρα της ανταπόδοσης μέρους των όσων δαπανούσε το Κράτος για την κάλυψη των δαπανών της.

Με το σχέδιο νόμου θεσπιζόταν τεκμήριο κυριότητας του Δημοσίου για τα ακίνητα που κατείχαν ή νέμονταν οι μονές χωρίς νόμιμους τίτλους ιδιοκτησίας, καθώς και για εκείνα που αν και ανήκαν σε μονές, είχαν καταληφθεί από τρίτους²⁵. Στις ρυθμίσεις του υπαγόταν το σύνολο των μονών, ανεξάρτητα από το εκκλησιαστικό καθεστώς τους, και οριζόταν ότι η διαχείριση του συνόλου της περιουσίας που θα απέμενε, θα ανήκε στον Οργανισμό Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας.

Το σχέδιο αυτό προκάλεσε, ευλόγως, έντονες αντιδράσεις από την Εκκλησία²⁶. Κύρια αιτία ήταν η έλλειψη οικονομικών ανταλλαγμάτων για τη στέρηση της ιδιοκτησίας της και η πρόβλεψη νόμου για αφαίρεση του συνόλου της ακίνητης μοναστηριακής περιουσίας, για την οποία δεν υπήρχαν τίτλοι. Η ΙΣΙ αντιπρότεινε την παραχώρηση των τεσσάρων πέμπτων των δασών

και των δασικών εκτάσεων της ρευστοποιητέας μοναστηριακής περιουσίας που διαχειρίζοταν ο ΟΔΕΠ, καθώς και των τεσσάρων πέμπτων της διατηρούμενης μοναστηριακής περιουσίας, εφόσον έδιναν τη συγκατάθεσή τους τα ηγουμενοσυμβούλια των μονών. Το κυριότερο αντάλλαγμα που απαιτούσε η ΙΣΙ ήταν η κατοχύρωση της κυριότητας του υπόλοιπου ενός πέμπτου των εκτάσεων, τα οποία θα επέλεγε η ίδια, με ταυτόχρονη παροχή ειδικών «διευκολύνσεων» από το Κράτος για την αξιοποίησή τους: κατά παρέκκλιση όροι δόμησης για οικοδομική και τουριστική εκμετάλλευση²⁷.

Οι προτάσεις της Εκκλησίας δεν έγιναν δεκτές. Η κυβέρνηση διά του υπουργού παιδείας Αντώνη Τρίτη πρότεινε την παραχώρηση στο Κράτος του συνόλου της μη αστικής περιουσίας της Εκκλησίας, με την εξαίρεση ορισμένων εκτάσεων γύρω από κάθε μονή, για αγροτική εκμετάλλευση, καθώς και ορισμένες οικονομικές παροχές. Ο νέος γύρος διαβούλευσεων ξράτησε περίπου ένα χρόνο. Στις διαπραγματεύσεις τέθηκε το ζήτημα της αξιοποίησης του συνόλου της εκκλησιαστικής περιουσίας, καθώς και της οικονομικής εκμετάλλευσης των μεταλλείων, των λατομείων και των ιχθυοφορείων των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων.

Το νέο αδιέξοδο που προέκυψε οφειλόταν στο ότι η Εκκλησία διαπίστωσε ότι δεν λαμβάνει όσα οικονομικά ανταλλάγματα προσδοκούσε. Αντίθετα, οι ρυθμίσεις που πρότεινε ο υπουργός αφορούσαν πλέον τη ρύθμιση του συνόλου της ακίνητης περιουσίας της. Η ΙΣΙ κλιμάκωσε τις πιέσεις της για απόσυρση του σχεδίου νόμου, με την απούσια των ιεραρχών από τις δοξολογίες της 25ης Μαρτίου και με την οργάνωση συλλαλητήριου στην πλατεία Συντάγματος. Η Βουλή, όμως, ακολουθώντας τη διαδικασία ψήφισης επειγόντων νόμων, το νιοθέτησε τον Απρίλιο του 1987.

Με τον νέο νόμο (1700/1987) περιέρχονταν αυτοδικαίως στον ΟΔΕΠ η αποκλειστική διοίκηση, η διαχείριση και η εκπροσώπηση ολόκληρης της ακίνητης περιουσίας των μονών της Εκκλησίας της Ελλάδας²⁸. Αντίστοιχα, περιέρχονταν στους τοπικούς Οργανι-

σημαντικής Μοναστηριακής Περιουσίας της Κρήτης, η διοίκηση, η διαχείριση και η εκπροσώπηση του συνόλου της μοναστηριακής περιουσίας των μονών της Κρήτης, χωρίς να προσδιορίζεται από τον νόμο αν περιλαμβάνονται εκτός από τα ακίνητα και τα κινητά πράγματα. Η περιουσία των μονών μπορούσε να παραχωρείται κατά χρήση, για αξιοποίηση και εκμετάλλευση, σε αγρότες που ήταν μέλη γεωργικών ή απηνοτροφικών συνεταιρισμών, έναντι ανταλλάγματος που θα καταβαλλόταν από τον ΟΔΕΠ σε κάθε μονή²⁹. Ο ΟΔΕΠ μέσα σε έξι μήνες από την ισχύ του νόμου μπορούσε να μεταβιβάσει προς το Δημόσιο, με σύμβαση, την κυριότητα της περιουσίας αυτής, χωρίς να θίγεται η ισχύς της παραχωρησης χρήσης. Ο νόμος δύναται ότι, μετά την παρέλευση της εξάμηνης προθεσμίας από την ισχύ του, όλα τα ακίνητα των μονών, που ήταν στη νομή και την κατοχή τους, θα περιέρχονταν στην κυριότητα του ελληνικού Δημοσίου, εκτός αν υπήρχε νόμιμος τίτλος κυριότητας στο όνομα της μονής, ο οποίος είχε μεταγραφεί πριν από την έναρξη ισχύος του νόμου, ή μεταγράφηκε εντός της εξάμηνης προθεσμίας από την ισχύ του, ή είχε αναγνωριστεί η κυριότητα του ακινήτου με διάταξη νόμου, ή με αμετάκλητη δικαστική απόφαση έναντι του Δημοσίου³⁰.

Με τις διατάξεις αυτές απαλλοτριωνόταν χωρίς αποζημίωση η ακίνητη περιουσία των μονών, εξαιτίας της έλλειψης των απαιτούμενων από την κοινή νομοθεσία τίτλων ιδιοκτησίας και χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η περίπτωση απόκτησής της με τις προϋποθέσεις που ισχυαν για τη χρησικτησία.

Ο νόμος προέβλεπε, επίσης, ότι στις μονές, οι οποίες δεν είχαν επαρκή ακίνητη περιουσία για την κάλυψη των αναγκών τους, μπορούσαν να παραχωρηθούν, χωρίς αντάλλαγμα, εκτάσεις για αυτοκαλλιέργεια. Όριζε, επίσης, ότι την αξιοποίηση των αστικών ακινήτων της Εκκλησίας (και όχι μόνο των μονών) θα αναλάμβανε ο ΟΔΕΠ σε συνεργασία με το Δημόσιο ή με άλλο δημόσιο φορέα ή με κάποιον Οργανισμό Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ως αντάλλαγμα για την αξιοποίηση σε περίπτωση ανοικοδό-

μησης του οικοπέδου με αντιπαροχή, θα δινόταν ένα ποσοστό στην Εκκλησία με σύσταση διηρημένων ιδιοκτησιών, ή σε περίπτωση δημιουργίας επιχείρησης, η παροχή ποσοστού συμμετοχής ή άλλου πρόσφορου ανταλλάγματος³¹.

Έτσι ολοκληρωνόταν η αφαίρεση της ακίνητης μοναστηριακής περιουσίας. Για την εκμετάλλευσή της βαρύνοντα λόγο είχε πλέον το Κράτος σε συνεργασία με τον ΟΔΕΠ, ο οποίος δεν ελεγχόταν πλέον από την Εκκλησία, αλλά από την εκάστοτε κυβέρνηση, η οποία διόριζε την πλειοψηφία των μελών του διοικητικού του συμβουλίου³².

Λίγο καιρό μετά την ψήφιση του νόμου, δόθηκε στην Εκκλησία η δυνατότητα να αμφισβήτησει τη συνταγματικότητα των ρυθμίσεων. Το ΣτΕ, όμως, έκρινε ότι οι διατάξεις του νόμου 1700/1987 δεν αντίκεινται στο άρθρο 17 του Συντάγματος, με το οποίο κατοχυρώνεται το δικαίωμα ιδιοκτησίας και ορίζεται ότι ουδείς στερείται της ιδιοκτησίας του χωρίς προηγούμενη αποζημίωση. Το δικαστήριο θεώρησε, χωρίς όμως να τεκμηριώσει πειστικά την παραδοχή του, ότι οι εκτάσεις των μονών που ανατίθενται στον ΟΔΕΠ δεν αφαιρούνται από την Εκκλησία, καθώς ο νόμος 1700 προϋποθέτει ότι τα ακίνητα των μονών δεν ανήκουν σ' αυτές. Το δικαστήριο έκρινε ως προς το ζήτημα της εκποίησης της αστικής περιουσίας των μονών από τον ΟΔΕΠ, ότι η απαιτούμενη από τον νόμο συναίνεσή τους δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι προσβάλλει στον πυρήνα της την κυριότητά τους³³. Τέλος δέχτηκε ότι οι ρυθμίσεις του νόμου 1700 δεν ήταν αντίθετες στο άρθρο 3 του Συντάγματος, το οποίο απαιτεί από την Εκκλησία να τηρεί τους ιερούς της κανόνες, καθώς οι ρυθμίσεις για την εκκλησιαστική περιουσία αφορούσαν σε διοικητικής φύσης ζητήματα, τα οποία ανήκαν στη ρυθμιστική εξουσία του νομοθέτη³⁴.

Το δικαστήριο απέδριψε, επίσης, τις αιτιάσεις ότι οι ρυθμίσεις για την εκκλησιαστική περιουσία έφεραν σε δυσμενέστερη θέση τις μονές της Εκκλησίας της Ελλάδας συγκριτικά με τις υπαγόμενες σε άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες. Εκτίμησε ότι η Εκκλησία, ως

φορέας της επικρατούσας θρησκείας, δεν βρίσκεται σε σχέση με τις λοιπές ορθόδοξες Εκκλησίες κάτω από τις ίδιες συνθήκες και συνεπώς οι επίμαχες ωθητικές δεν παραβιάζουν την αρχή της ίσης μεταχείρισης. Με την εκδοχή του «εκάστω το ίδιον αποδιδόναι», το δικαστήριο έκανε δεκτό ότι οι επεμβάσεις στα εσωτερικά της Εκκλησίας είναι θεμιτές εφόσον δικαιολογούνται από λόγους δημόσιου συμφέροντος, οι οποίοι εν προκειμένω αναφέρονται αναλυτικά στην αιτιολογική έκθεση του νόμου.

Παρά την απόρριψη των βασικών νομικών επιχειρημάτων της Εκκλησίας από το ΣτΕ³⁵, οι αντιδράσεις εντάθηκαν³⁶. Εν μέσω ανακοινώσεων, επιτιμών ακοινωνησίας για τα λαϊκά μέλη του ΟΔΕΠ³⁷ που δέχτηκαν να αναλάβουν τα καθήκοντά τους και δηλώσεων της ΙΣΙ ότι η Εκκλησία θα θέσει εαυτήν «εν διωγμῷ» αν δεν επιτευχθεί συμφωνία με την Πολιτεία, ο αρχιεπίσκοπος συναντήθηκε με τον τότε πρωθυπουργό. Οι προσωπικές επαφές και οι διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν οδήγησαν σε προσωρινή εκτόνωση της κρίσης, με την υιοθέτηση ωθητικών αποδεκτών και από τις δύο πλευρές. Τον Φεβρουάριο του 1988 υπογράφτηκε συμβολαιογραφικό προσύμφωνο μεταβίβασης της μοναστηριακής περιουσίας ανάμεσα σε εκπροσώπους της Πολιτείας και της Εκκλησίας, απόντος του υπουργού Παιδείας, ο οποίος στη συνέχεια παραιτήθηκε διαφωνώντας με τους χειρισμούς της κυβερνητικής. Την άνοιξη του 1988 υπογράφτηκε το οριστικό συμβόλαιο παραχώρησης στο Δημόσιο της μοναστηριακής περιουσίας. Στη σύμβαση, τελικά, προσχώρησαν 149 μονές, τα ονόματα των οποίων προσαρτήθηκαν σε ειδικό παράρτημα.

Η σύμβαση κυρώθηκε με νόμο από τη Βουλή (1811/1988). Με τη νέα συμφωνία παραχωρήθηκε στο Δημόσιο η αγροτολιβαδική και δασική περιουσία των μονών της Εκκλησίας της Ελλάδας που προσχώρησαν στη συμφωνία, εκτός από τις εκτάσεις σε ακτίνα διακοσίων μέτρων γύρω από κάθε μονή, για την περιβαλλοντική της προστασία. Οι εκτάσεις αυτές συμφωνήθηκε να είναι αναπαλλοτριώτες³⁸. Κάθε μονή μπορούσε να κρατήσει για αυτοκαλλιέρ-

γεια το 10% των παραχωρούμενων εκτάσεων, το οποίο, όμως, δεν μπορούσε να υπερβαίνει τα διακόσια στρέμματα. Οι μονές είχαν τη δυνατότητα σε περίπτωση που δεν ήταν εύκολο να τις αξιοποιήσουν, να παραχωρήσουν τημήματά τους σε ιδιώτες για καλλιέργεια, με απόφαση του ηγουμενού συμβουλίου, κατόπιν σχετικής συμφωνίας για το ύψος του ανταλλάγματος, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα της παραχωρητικής χρήσης. Επιπλέον, κάθε μονή μπορούσε να παρακρατήσει το 10% και μέχρι 500 στρέμματα από τις παραχωρούμενες δασολιβαδικές εκτάσεις³⁹. Τα μετόχια και οι μοναστηριακοί ναοί θα διατηρούσαν γύρω τους έκταση μέχρι τέσσερα στρέμματα. Για τις τουριστικά αξιοποιήσιμες εκτάσεις κάθε μονή κρατούσε το 20% επί του συνόλου της παραχωρούμενης ιδιοκτησίας. Την ιδιοκτησία αυτή μπορούσε να αξιοποιήσει ελεύθερα η Εκκλησία⁴⁰. Τέλος, για όσα μοναστηριακά ακίνητα είχαν ενταχθεί στο σχέδιο πόλης μετά το 1952, η Εκκλησία θα παρακρατούσε το 40%, το οποίο και θα αξιοποιούσε η ίδια⁴¹.

Στην κυριότητα των μονών παρέμεναν όσες εκτάσεις κατέχονταν με νόμιμους τίτλους (δωρεές, διαθήκες, κληρονομιές και κληροδοσίες)⁴².

Για τον προσδιορισμό όσων εκτάσεων θα μεταβιβάζονταν στο Κράτος και όσων θα παρακρατούνταν από τις μονές, θα συστηνόταν σε κάθε νομό επιτροπή με απόφαση του νομάρχη⁴³. Οι επιτροπές αυτές ουδέποτε λειτούργησαν.

Με τον κυρωτικό νόμο, ο ΟΔΕΠ καταργούνταν⁴⁴. Οι μονές θα διαχειρίζονταν οι ίδιες όση από την (διατηρητέα) περιουσία απέμενε στην κυριότητά τους. Τη ρευστοποιητέα περιουσία, αυτή δηλαδή που διοικούσε ως τότε ο ΟΔΕΠ, θα διαχειρίζόταν η ίδια η Εκκλησία της Ελλάδας⁴⁵.

Με τη σύμβαση, το Δημόσιο αφενός δήλωνε ότι δεν διατηρούσε κανένα δικαίωμα έναντι της περιουσίας που απέμενε στην κυριότητα της Εκκλησίας. Οι μονές θα ήταν αδιαφιλονίκητοι κύριοι των παρακρατούμενων εκτάσεων⁴⁶. Το Κράτος αναλάμβανε την ενίσχυσή τους με το 1% επί του τακτικού προϋπολογισμού

προς κάλυψη των εκκλησιαστικών δαπανών (μισθοδοσία αρχιερέων και ιερέων, ιεροκηρύκων, υπαλλήλων μητροπόλεων κ.λπ.). Το ποσό θα κατανεμόταν με αποφάσεις της ΔΙΣ σε όσες μονές είχαν προσχωρήσει στη σύμβαση⁴⁷.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η συμφωνία δεν κάλυπτε το σύνολο της μοναστηριακής περιουσίας. Για τις μονές που δεν συμβλήθηκαν και δεν έδωσαν εξουσιοδότηση προς την Εκκλησία για παραχώρηση της περιουσίας τους, καθώς και γι' αυτές της Εκκλησίας της Κορήτης, εξακολούθησαν να ισχύουν οι προβληματικές διατάξεις του νόμου 1700. Δημιουργήθηκαν, λοιπόν, δύο διαφορετικά καθεστώτα: εκείνο της σύμβασης με την Εκκλησία, το οποίο φαινόταν να ικανοποιεί αρχικά και τις δύο πλευρές, και εκείνο του νόμου 1700/1987, με το οποίο αφαιρούνταν χωρίς αποζημίωση ένα μεγάλο κομμάτι της μοναστηριακής περιουσίας, με πρόσχημα τη μη ύπαρξη νόμιμων τίτλων ιδιοκτησίας. Έτσι, η διοίκηση και η διαχείριση του συνόλου της αστικής περιουσίας των μονών που δεν συμβλήθηκαν, περιερχόταν στη ΔΙΣ, ενώ για τις μονές που δεν συμβλήθηκαν, το καθεστώς αυτό ίσχυε μόνο για τη ρευστοποιητέα περιουσία τους. Οι μη συμβληθείσες μονές δεν είχαν δικαίωμα παρακράτησης εκτάσεων για τις οποίες δεν είχαν νόμιμους τίτλους. Στην καλύτερη περίπτωση δινόταν η δυνατότητα να τους παραχωρήθουν εκτάσεις από το Δημόσιο για αυτοκαλλιέργεια.

Ο νέος νόμος δεν έμελλε να λύσει το πρόβλημα της εκκλησιαστικής περιουσίας. Ορισμένες μονές προσέφυγαν στο Ευρωπαϊκό Δικαιοσύριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁴⁸. Απ' αυτές, τρεις είχαν προσχωρήσει στη σύμβαση του 1988 και πέντε είχαν αντιταχθεί στη συμφωνία. Οι μονές επικαλέστηκαν παραβίαση του δικαιώματος στην ελεύθερη απόλαυση της περιουσίας τους, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁴⁹. Οι προσφεύγουσες υποστήριξαν ότι με τις ρυθμίσεις του νόμου 1700/1987 και του νόμου 1811/1988 η περιουσία

τους μεταβιβάζεται χωρίς τη συναίνεσή τους και χωρίς αποζημίωση στον ΟΔΕΠ.

Το δικαστήριο διαπίστωσε τη διαφορά των δύο καθεστώτων που θεσπίζονταν με τους νόμους 1700 και 1811, και εκτίμησε ότι η υπόθεση έπρεπε να εξεταστεί ως προς το θέμα της ακίνητης περιουσίας των μονών και όχι ως προς τα ζητήματα που αφορούσαν την αστική τους περιουσία, από τη στιγμή που δυνάμει της συμφωνίας του 1988 η διαχείριση της αστικής περιουσίας τους αποτελούσε ευθύνη της ΔΙΣ. Αν και δεν ήταν εφικτό να προσδιορίσει ποια ακριβώς τμήματα γης ανήκαν στις μονές και ποια στο Κράτος, παρατήρησε ότι δεν ήταν θεμιτό να θεωρηθεί πως η έλειψη νόμιμων τίτλων αποτελούσε νόμιμο λόγο για τη στέρηση της ιδιοκτησίας τους. Τα μοναστήρια, όπως εύστοχα παρατήρησε, ήταν παλαιότερα του ελληνικού Κράτους. Η ιστορία τους χανόταν στα βάθη των αιώνων και ήταν απολύτως προφανές ότι τόσο κατά την περίοδο της βυζαντινής άσο και κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας απέκτησαν σημαντική ακίνητη περιουσία. Πέραν, λοιπόν, της ύπαρξης ή μη νόμιμων τίτλων, το γεγονός ότι νέμονταν επί αιώνες τις επίμαχες εκτάσεις μπορούσε να αντιταχθεί νόμιμα απέναντι στις διεκδικήσεις του ελληνικού Δημοσίου. Σύμφωνα, μάλιστα, με την ελληνική νομοθεσία, η μεταγραφή αγοραπωλησιών ακινήτων, ως τυπική προϋπόθεση για τη μεταβίβαση ακινήτων, θεσπίστηκε μόλις το 1856, και η αστική νομοθεσία προβλέπει μόλις από το 1946 τη μεταγραφή των κληρονομιών και των κληροδοσιών. Με τα δεδομένα αυτά, το δικαστήριο διατηρώντας αμφιβολίες για το κατά πόσον ο νόμος 1700 εξυπηρετούσε τη δημόσια αφέλεια, δέχτηκε ότι πρέπει να υπάρχει αναλογία μεταξύ των μέσων που χρησιμοποιούνται κάθε φορά για την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος και της βλάβης που προκαλείται από τη στέρηση της ιδιοκτησίας. Η καταβολή αποζημίωσης αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για την εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας και η μη καταβολή της στις μονές που επέλεξαν να μην προσχωρήσουν στη σύμβαση παραβιάζει τις επιταγές της Ευρωπαϊκής Σύμβασης⁵⁰.

Η καταδίκη της Ελλάδας άφησε ανοικτό το πρόβλημα της ρύθμισης της εκκλησιαστικής περιουσίας⁵¹. Πρόβλημα που έρχεται και επανέρχεται κάθε φορά που το καλούν οι πολιτικές σκοπιμότητες, ως όπλο για την αναστολή κάθε σοβαρής προσπάθειας διολόγου για την εκ νέου διαρρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας. Η αποσαφήνιση, πάντως, του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της μοναστηριακής περιουσίας είναι απαραίτητη, όχι μόνο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μονών και της Εκκλησίας, αλλά και για την προστασία του δημόσιου συμφέροντος και την εμπέδωση ασφάλειας στις συναλλαγές, καθώς πολλές εκτάσεις της περιουσίας αυτής είναι διακατεχόμενες. Η κατάσταση ασάφειας δημιουργεί πρόσθετα προβλήματα στην ορθολογική αξιοποίηση των εκτάσεων που θα μπορούσαν να αποδώσουν τεράστια ποσά στην Εκκλησία. Η ανάληψη της κάλυψης των λειτουργικών δαπανών της Εκκλησίας δεν αποτελεί κεκτημένη κατάσταση ούτε δικαιολογεί τη διατήρηση της οικονομικής της εξάρτησης από το Κράτος, η οποία μειώνει το κύρος της Εκκλησίας και την καθιστά ευάλωτη σε κοσμικές επεμβάσεις. Αρνητικό στοιχείο, πάντως, στην υπόθεση αυτή είναι ότι και η ίδια η Εκκλησία δεν φαίνεται διατεθειμένη να διεκδικήσει την οικονομική της ανεξαρτησία. Κι αυτό γιατί η απεξάρτηση θα σημάνει, ίσως, και απεξάρτηση του κρατικού μηχανισμού από τον εκκλησιαστικό εναγκαλισμό. Μια νέα οριοθέτηση των σχέσεων της με το Κράτος, όμως, δεν φαίνεται επιθυμητή όταν ενδέχεται να προκαλέσει συνολική μεταβολή των σχέσεων και απώλεια των παραδοσιακών της προνομίων.